

І. Л. КАЛЕЧЫЦ

ЭПІГРАФІЧНЫЯ ПОМНІКІ І ІХ ДАСЛЕДАВАННЕ

Асноўнымі пісьмовымі крыніцамі па гісторыі Беларусі X—XIV ст. з’яўляюцца летапісы. Вядома, што ў акрэслены перыяд у Полацку, Віцебску, Тураве, Навагрудку існавалі летапісныя цэнтры. Але летапісы, створаныя ў гэтых цэнтрах, не захаваліся да нашых дзён. Іх фрагменты былі знойдзены даследчыкамі ў спісах больш позніх часоў. Летапісы змяшчаюць у сабе шмат каштоўнай інфармацыі, характар якой адпавядае «больш дакладнаму, дакументальна-дзелавому яе апісанню»¹. У той жа час іншыя пісьмовыя помнікі Беларусі, а менавіта эпіграфічныя, якія таксама з’яўляюцца важнымі крыніцамі для вывучэння гісторыі сярэднявечнай Беларусі, даследаваны вельмі слаба, нягледзячы на тое, што яны змяшчаюць унікальную фактычную інфармацыю.

Складанасць праблемы вывучэння эпіграфічных помнікаў абумоўлена тым, што прадмет даследавання з’яўляецца адначасова прадметам даследавання археалогіі, палеаграфіі, мовазнаўства, гісторыі культуры. Таму метадалагічная аснова даследавання эпіграфічных помнікаў як гістарычных крыніц павінна быць абумоўлена междысцыплінарным падыходам да іх вывучэння.

Помнікі эпіграфікі з’яўляюцца каштоўнымі самастойнымі крыніцамі, якія паведамляюць не столькі канкрэтныя факты, колькі звесткі аб працэсах і з’явах, што адбываліся ў пэўны час. Вывучэнне кожнай такой крыніцы з’яўляецца своеасаблівым мікрадаследаваннем, якое мае галоўнай умовай узаемнае вывучэнне прадмета і надпісу на ім, і ўключае ў сябе этап якаснай фіксацыі помніка і надпісу з наступным палеаграфічным, тэксталагічным, рэчазнаўчым аналізам і выкарыстаннем по-

мніка ў якасці паўнацэннай гістарычнай крыніцы і матэрыялу для гістарычных даследаванняў. Таму першым і вельмі важным этапам вывучэння эпіграфічных помнікаў з’яўляецца яго якасная фіксацыя, якая абумоўлівае правільнае чытанне, аналіз, інтэрпрэтацыю, пабудову пэўных гістарычных высноў.

Пытанні аб неабходнасці якаснай фіксацыі эпіграфічных помнікаў паўставалі ўжо з пачатку іх вывучэння. Безумоўна, тады першасную ролю ў фіксацыі гэтых крыніц адыгрывала замалёўка. Аднак з развіццём тэхнічнага прагрэсу метады фіксацыі станавіліся ўсё больш дасканалымі. Усё большую ролю адыгрывала фатаграфаванне і іншыя спосабы капіравання помнікаў, якія актыўна выкарыстоўваліся пры вывучэнні помнікаў эпіграфікі. І, калі ў пачатку XX ст. апошнім словам тэхнікі былі «автотипические (фотомеханические), цинкографические, гуттаперчевые, гипсовые, гальванопластические и под.»² спосабы фіксацыі помнікаў, цяпер яны цікавыя для нас толькі з пункту гледжання гісторыі спробаў якаснага фіксавання пісьмовых помнікаў. На сённяшні дзень можна вызначыць тры асноўныя спосабы фіксавання эпіграфічных помнікаў: малюнкавую фіксацыю, фатаграфаванне і відэаздымку.

Малюнкавая фіксацыя — класічная форма дакументавання. Асабліва важнай з’яўляецца яе функцыя апісання структур і элементаў, якія складана прывесці ў іншай форме. Малюнкi самi з’яўляюцца дакументацыяй, а не толькі дадаткам да яе.

Выкананыя мяккім алоўкам з дапамогай гумкі на матавай паперы, часам на міліметровай, малюнкi павінны быць вынікам патрабавання ў фіксаванні факта. Пытанне паўстае такім чынам з прычыны таго, што спосаб устаноўкі помніка з наступнай замалёўкай або фатаграфаваннем — рэч адвольная. Якія патрабаванні прад’яўляюцца ў гэтым выпадку да таго, хто замалёўвае помнік? Помнік і надпіс на ім павінны быць замалюваны як мага больш дакладна, хаця, аб’ектыўна кажучы, «прорисъ всего лишь показывает, какое решение этой проблемы счел правильным прорисовщик»³.

Асабліва гэта датычыцца надпісаў — графіці, паверхня якога пакрыта вялікай колькасцю драпін. Было нават узнята пытанне аб даручэнні выканання прарысоўкі надпісаў такому мастаку, які не павінен ведаць той алфавіт, што выкарыстоўваецца ў надпісе. Але такі падыход не дапамагае выйсці з сітуацыі, таму што малюнак атрымліваецца запоўненым «множеством случайных элементов, которых глаз понимающего текст читателя просто не замечает, и наоборот, содержит зияющие пус-

тоты в местах, где глаз такого читателя легко достраивает недостающие (или слабо проведенные) штрихи»⁴. Такім чынам, сучаснымі вучонымі дапускаецца «использование прорисей, содержащих элементы интерпретации»⁵. Пры гэтым чытаецца не сам надпіс, а, фактычна, яго рэканструкцыя. Хаця малюнак не дае ўяўлення, напрыклад, аб колеры, структуры аб’екта, прарысоўка надпісу абавязкова для чытання і палеаграфічнага аналізу надпісаў.

Уяўленне аб знешнім выглядзе аб'екта дае фатаграфаванне, і у першую чаргу **лічбавая здымка**. Існуе відавочны шэраг пераваг лічбавай фотаздымкі адносна класічнай. Па-першае, лічбавую фотаздымку можна выкарыстоўваць у экстрэмальных умовах, калі помніку пагражае знішчэнне. Па-другое, лічбавы фотаздымак выключае цэлы шэраг не- дарэчнасцяў, якія могуць узнікнуць пры рабоце з негатыўным фотаздымкам, у тым ліку з механізмам перасоўвання плёнкі з магчымасцю яе пашкоджання, а таксама з залежнасцю ад яе светлаадчувальнасці. Якасць атрыманай выявы не залежыць ад якасці фотапаперы. Няякасны надпіс лёгка сціраецца. На фотаздымку прысутнічае яго характарыстыка і інфармацыя аб ім. Колькасць здымкаў залежыць толькі ад магчымасцяў камеры, камп'ютэра і носьбітаў. Выява адразу алюстроўваецца на экране камеры ці камп'ютэра, можна павялічыць часткі здымка. Перавагай з'яўляецца і тое, што выкананне фотаздымкаў не патрабуе спецыяльных ведаў у такой ступені, як пры класічнай фотаздымцы. Ахуткае падключэнне да камп'ютэра дае магчымасць зрабіць апрацоўку, друкаванне, перасылку, капіраванне ў кароткі прамежак часу. Яшчэ адзін плюс лічбавых фатаграфій — нагляднасць у прэзентацыях, а таксама выкарыстанне ў класічных і электронных (віртуальных) кніжных публікацыях. Канешне, тую ж лёгкасць сцірання ці залежнасць ад крыніцы энергіі можна лічыць слабымі месцамі лічбавай фатаграфіі, але перавагі яе відавочны. Складана таксама аспрэчваць першаснасць лічбавых здымкаў у адносінах да негатыўных з пункту гледжання павелічэння аб'екта і маскіроўкі тэхнічных дэфектаў, аднак лічбавае фота дае таксама магчымасць інтэрпрэтацыі аб'екта, што выклікае шэраг нюансаў. Па-першае, трэба дакладна адмяжоўваць дэфекты ад сапраўднай выявы. Па-другое, трэба рабіць не інтэрпрэтацыю, а апрацоўку, якая зводзіцца да выдалення ценяў і блікаў. Пры гэтым выкарыстоўваюцца такія праграмы для апрацоўкі лічбавых фатаграфій, як розныя версіі Adobe Photoshop, ACDSee, CorelDRAW і Corel Paint Shop, DxO Optics Pro і інш.

Надрэнна, калі ёсць магчымасць зафіксаваць надпіс **відэаздымкай**, якая прадугледжана ў большасці лічбавых камер. Перасоўванне камеры дае выяву прадмета пад рознымі вугламі падзення святла, што садзейнічае палігэнальнаму чытанню надпісу. Асабліва гэта мэтазгодна, калі надпіс не з'яўляецца адзінкавым, а накладваецца на іншыя надпісы або калі чытанне такога надпісу ўскладняецца вялікай колькасцю рысачак і драпін.

Яшчэ адным несумненным плюсам фіксавання помнікаў з'яўляецца тое, што ў выпадку страты «хорошая копия надписи заменяет уже утраченный оригинал»⁶. Так, напрыклад, вывучэнне надпісаў на крыжы Ефрасінні Полацкай стала магчымым толькі па захаваных негатывах, «снятых в Полоцке фотографом И. Ф. Чистяковым в 1896г.»⁷.

Канешне спосабы фіксавання напрамую залежаць ад ступені развіцця тэхнічных магчымасцяў фота- і відэатэхнікі. Але і «дзедаўскія» спосабы таксама не забыты. Добрыя вынікі чытання надпісу і вывучэння помніка атрымліваюцца пры сукупным выкарыстанні малюнка і фатаграфіі. Меркаванне, што лічбавая фатаграфія цалкам заменіць традыцыйную малюнкавую фіксацыю, залішне катэгарычна. Гэтыя спосабы фіксавання, хутчэй, дапаўняюць і ўдакладняюць адзін аднаго. Сукупнасць якаснага лічбавага і малюнкавага фіксавання помніка даюць найбольш поўнае яго адлюстраванне, зводзяць да мінімуму магчымасці няправільнага чытання і тлумачэння надпісаў.

Аднак існуюць такія надпісы, фіксаванне якіх магчыма толькі малюнкавым спосабам. Гэта датычыцца, напрыклад, надпісаў на костках, калі яны нанесены тонкімі, ледзь прыкметнымі рысачкамі. Такія надпісы сустракаюцца, напрыклад, на маскавіцкіх костках. Надрэнна будзе зафіксаваць лічбавай здымкай знешні выгляд косткі, але малюнак адыгрывае тут вырашальную ролю. Безумоўна, пры малюнкавым фіксаванні і пры фотаздымцы помніка неабходна маштабаванне для ўяўлення яго канкрэтных памераў.

Такім чынам, пры вывучэнні эпіграфічных помнікаў вялікае значэнне надаецца якаснай фіксацыі помніка і, асабліва, надпісу на ім. Ад гэтага залежыць правільнасць чытання, інтэрпрэтацыі надпісу і далейшага выкарыстання помніка як гістарычнай крыніцы. Няякасная фіксацыя надпісу дае падставу для розначытанняў і спрэчак аб змесце надпісу помніка. У той жа час, нягледзячы на тое, што малюнкавае фіксаванне па сутнасці з'яўляецца ў некаторай ступені аўтарскай рэканструкцыяй і

інтэрпрэтацыяй надпісу, якасна выкананае, яно змяшчае каштоўную інфармацыю аб крыніцы. Карэктна апрацаваны лічбавы здымак дае шмат дадатковай карыснай інфармацыі, якая дапамагае ўсебакова прадставіць аб'ект і ў шэрагу выпадкаў зняць спрэчныя пытанні. Такім чынам, аптымальным з'яўляецца спалучэнне лічбавай фотаздымкі і традыцыйнай прарысоўкі помніка, што дае добрыя вынікі пры яго вывучэнні.

Наступны этап даследавання эпіграфічнага помніка — вывучэнне **эпіграфемы** — асобнага самастойнага надпісу, які можа ўключаць у сябе як адзіночныя літары, так і разгорнутыя паведамленні, нанесеныя на паверхню прадмета. Гэты этап ўключае ў сябе чытанне і датаванне надпісу.

Па-першае, робіцца тэксталагічны аналіз, які ўключае ў сябе чытанне і разуменне сэнса надпісу. На гэтым этапе могуць быць прыцягнуты даныя мовазнаўства. Гэта звязана з тым, што ў надпісах могуць ужывацца літары, граматычныя і лексічныя формы слоў, якія не выкарыстоўваюцца ў наш час і з'яўляюцца

складанымі для разумення. На гэтым этапе могуць таксама выкарыстоўвацца даныя антрапанімікі і тапанімікі, таму што ў эпіграфемах могуць прысутнічаць імёны і ўказанні на месцы падзей.

Вызначэнне часу нанясення надпісу робіцца метадамі палеаграфіі, і, у прыватнасці, шляхам вызначэння графаў — варыянтаў графічнага напісання літар, якія належаць адпаведнаму часу. Палеаграфічнае датаванне можа пацвярджацца ці ўдакладняцца данымі гістарычнага мовазнаўства, стратыграфічнымі данымі (калі помнік быў знойдзены ў час археалагічных даследаванняў), тыпалагічнымі (параўнанне з роднаснымі прадметамі).

У паняцце эпіграфемы ўваходзяць надпісы, якія адрозніваюцца адзін ад аднаго па спосабу нанясення. Гэта можа быць **графіта** (ад італ. *graffito*— «надрапанае») — спантана нанесены надпіс, часцей бытавога характару, **дыпінта** (італ. *dipinto* — «намаляванае») — надпіс, зроблены пэндзлем па тынкоўцы, і **інскульпт** (лат. *insculpo* — «урэзваць, выразаць, пакрываць пісьмёнамі») — гравіраваны ці выразаны на цвёрдым матэрыяле надпіс.

Надпісы часта суправаджаюцца малюнкамі, якія нясуць дадатковы сэнс і часта дапамагаюць у чытанні і разуменні надпісу. Для паўнацэннага вывучэння крыніцы патрэбны разгляд усёй сукупнасці надпісаў і малюнкаў, нанесеных на помнік.

Неабходна таксама рэчазнаўчае вывучэнне помніка, на які нанесены надпіс, дзеля чаго можа быць прыцягнута неабмежаванае кола даных этнаграфіі, археалогіі, мастацтвазнаўства.

Метадыка даследавання эпіграфічных помнікаў, якая будзеца на міждысцыплінарным падыходзе да іх вывучэння, выкарыстоўвае не толькі мовазнаўчыя і крыніцазнаўчыя, але і гістарычныя метады даследавання, што дазваляе праводзіць мікрадаследаванне помнікаў як каштоўных самастойных крыніц, не губляючы пры гэтым цэласнасці ўсяго даследавання. Найбольшы эффект дае комплексны метады даследавання крыніц, калі даныя розных навук спалучаюцца і ўдакладняюць адно аднаго. У выніку гэтага даныя, атрыманыя пасля ўсебаковага даследавання эпіграфічных помнікаў, выкарыстоўваюцца для вывучэння гістарычных працэсаў, якія адбываліся ў пэўны час на тэрыторыі Беларусі. Без гэтага даследаванне эпіграфічных крыніц мела б характар «эпіграфікі дзеля эпіграфікі». Даследаванне гістарычных крыніц з'яўляецца завершаным толькі тады, калі атрыманыя даныя выкарыстоўваюцца для гістарычных пабудов. Як паказалі вынікі даследавання эпіграфікі Беларусі, з дапамогай эпіграфічных помнікаў можна вывучаць і ўдакладняць шмат якіх з пытанняў сацыяльна-эканамічнага, палітычнага і культурнага развіцця краіны. У прыватнасці, яны ўдакладняюць пытанні хрысціянізацыі, распаўсюджвання пісьменнасці, этнічнага складу насельніцтва, а таксама служаць сведчаннем існавання не адзінай культуры, а адзінства культур усходнеславянскіх народаў.

¹ Беларускія летапісы і хронікі / уклад. У. Арлова. Мінск : Беларус. кнігазбор, 1997. 432 с. С. 5.

² Карскі Е. Ф. Славянская кірыліўская палеаграфія. М. : Наука, 1979. 494 с. С. 7.

³ Новгородские грамоты на бересте / В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус // Рос. акад. наук, отд-е истории. М. : Русские словари, 2004. Т. 11: Из раскопок 1997—2000гг. 286 с. С. 234.

⁴ Новгородские грамоты на бересте / В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус // Рос. акад. наук, отд-е истории. М. : Русские словари, 2004. Т. 11: Из раскопок 1997—2000гг. 286с. С. 235.

⁵ Новгородские грамоты на бересте / В. Л. Янин, А. А. Зализняк, А. А. Гиппиус // Рос. акад. наук, отд-е истории. М. : Русские словари, 2004. Т. 11: Из раскопок 1997—2000гг. 286с. С. 234.

⁶ Большаков А. М. Вспомогательные исторические дисциплины. Л.: Изд-во И.П. Сойкина, 1924. 344 с. С. 121.

⁷ Алексеев Л. В. Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в. // Совет. археология. 1957. № 3. С. 218—244. С. 227.